

Zamanlar ve Kültür

Özet

Zaman kavramları ve kategorileri toplumsal olarak belirlenir. Bu anlamda zamana ilişkin kavrayışımız, zamanı algılamamızla ilgilidir. Zaman algısı da bir toplumsal kültürden diğerine farklılık gösterir. Bu çalışmada zaman algısının kökeni, değişimi ve mevcut durumu incelenmektedir. ve merkezinde insanın bulunduğu, insanların birlikte yaşamalarının aracı iken, zamanın nasıl olup da incelikli ölçümlerle, insanı yöneten bir mekanizmaya dönüştüğü araştırılmaktadır. Zamanı hesaplama biçimlerinin ekonomi, çevre, teknik donanım ve politik örgütlenmedeki değişikliklere bağlı olduğu vurgulanmaktadır. Bu yazının çıkış noktasını zaman algısının kültürden kültüre farklılık gösterdiği ve uygarlıkları kategorize etmeye yaradığına ilişkin düşünce oluşturmaktadır.

**Şahinde Canbaz
Yavuz**
*Gazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Enstitüsü*

Time(s) and Culture

Abstract

Categories and concepts of time are socially constructed. Thus, our conception of time is related with its perception. Perception of time shows difference from one social culture to another. In this study, the origin, change and current situation of time perceptions are examined. It is shown how time has turned into a mechanism conducting people with refined measures while it used to be a human-centered medium serving to the social life. It is argued that the forms of time reckoning depends on economical, environmental, technical and political differences. Starting point of this article is the consideration that time perception differs from culture to culture and that it serves to categorize the civilizations.

Zamanlar ve Kültür

Zaman, günlük dilde kullandığımız haliyle kimsenin varlığından kuşkuya düşmediği bir olgudur. Ancak "zamanı oluşturan şey nedir?" sorusu, yanıtlanması zor sorular arasındadır. St. Augustine, bu soruya tatminkar bir cevap vermenin güç olduğundan hareketle, "Öyleyse zaman nedir? Sormadıkları takdirde bilmeme rağmen, soran birine açıklamaya çalıştığım da bilmediğimi anlıyorum" (aktaran Pöppel, 1994: 25) diyerek durumun karmaşıklığını açıklamıştır. Parmenides'e göre, zamanla ilgili günlük anlayışımız bir hata, bir imkansızlıktır. Çünkü zaman sürekli değişir ve kendisi olmayan bir şeyden gelip, kendisi olmayan bir şeye dönüşmek durumundadır. Bu yüzden Parmenides'e göre aslında varolmayan bir şeyden, bir çelişkidenden söz etmekteyiz. Platon'a göre ise, içinde yaşadığımız zaman ne tamamen gerçek, ne de varolmayan bir şeydir. Zaman, "ebediliğin hareket halindeki imgesidir". Aristo da Platon'nun izinden giderek, zamanı kozmos içindeki büyük hareketlerin, numaralanabilir yıllar, aylar, günler içindeki somutlaşan bir yüzü olarak değerlendirmiştir (Lawrence, 1986: 24). Bu "zaman" anlayışlarının üç ortak yönü bulunur. Birinci olarak, zamanın algı şeklimize bağlı olarak ortaya çıkan bir yanılsama olduğu kabul edilir. İkinci olarak, zaman tamamen gerçek dışı değildir, kendisi değişmeden kalan bir şeyin hareketli bir temsilidir. Üçüncü olarak ise, zamanın hareketin numaralanabilir bileşenidir. Böylelikle zaman genellikle bir akış, sürekli olarak kendisini yenileyen, hiçbir koşulda aynı kalmayan bir olgudur.

Zaman kavramları ve kategorileri toplumsal olarak belirlenir. Bu nedenle kavramı eleştirel olarak incelerken, zaman sorununun, belirttiğimiz gibi *zaman algısı sorunu* olduğunu kabul etmemiz gerekir. Çünkü, ait olduğumuz kültüre özgü anlayış bizim zamanı algılamamızın şeklini çizmektedir. Bu yüzden bu çalışmada, zaman algısının kökeni, evrilmesi ve mevcut konumu farklı kültürlerin karşılaştırmaları temelinde sorgulanacaktır. Kişisel dünyamızda yaşarken, iç ve dış gerçekliğimizi oluşturan zamanın kullanımına ilişkin sorgulama, *felsefi gelenekten çok, toplumbilimcilerin izi sürülerek* gerçekleşecektir; daha iyi bilinen yolda, daha az yanılmak için.

Zamanın algılanması ve kavramsallaştırılması kültürden kültüre farklılık gösterdiği için zaman, uygarlıkları karakterize etmeye yarayan özgül nitelikler arasındadır ve günümüz Batı toplumu, geçmiş Avrupa ya da Doğu toplumlarından zaman mefhumu açısından belirgin biçimde ayrılır.

Zaman, batıdaki "kendinden menkul" anlamını kazanmadan önce doğal bir değişim süreci olarak görülüyordu. İnsan, doğa ile iç içe yaşarken zaman gibi yabancılaştırıcı bir kavramın esiri değildi. Hatta, zaman denilen şey merkezinde insanın, insan topluluklarının bulunduğu bir olguydu; sosyal dünyada neyin ne zaman yapılacağını tayin etmenin, insanların birlikte yaşamalarını düzenlemenin bir aracıydı (Elias, 2000: 15). Bu anlamda zaman doğal bir değişim süreci olarak görülüyordu ve insanlar onun ince ölçümüyle

ilgilenmiyorlardı. Ölçümde kullanılan aletler; damla damla akan kumu ile kum saati, yağlı saatleri gösteren lamba, güneşsiz günlerde hiçbir işe yaramayan güneş saati... Bunlar zamanı yaklaşık ve hatalı gösterse de, Antikçağ ve Ortaçağda matematiksel kesinlikte zaman ölçümü insanları ilgilendiren konuların dışındaydı (Woodcock, 1996: 57).

Oysa yaşadığımız çağda modern "batılı" insan, saat zamanının mekanik ve matematiksel sembollerine göre yaşıyor. Zamanın günümüzde erişilmez bir hız kazanmasına ve buna bağlı olarak gündelik yaşamdaki zaman hesabına geçilmesine kadar, zaman daima coğrafi bir yere bağlanıyordu; bu da Giddens'a göre kesinlikten uzaklığın ve değişkenliğin nedeniydi. Kimse o günün tarihini diğer toplumsal ve bölgesel işaretlere bakmadan söyleyemezdi: "Ne zaman", hemen hemen evrensel olarak "nerede" ile ilişkilendirilirdi (25). Mekanik saatin icadı ile, modern batılı nüfusun tümü, saat zamanının mekanik ve matematiksel sembollerine göre yaşamaya başladı ve zaman coğrafi uzamdan ayrıldı.

Batı kültüründe bugün kullandığımız takvim ve modern, bilimsel zaman anlayışı tarihsel bir süreç içinde ortaya çıktı. Galileo'dan, Newton'dan, özellikle de Sanayi Devrimi'nden sonra, zaman soyut, tek örnek, ölçülebilir bir boyut haline geldi. (Friedman, 1970: 103). Tüm toplumların bazı zaman hesaplama yöntemlerine sahip olmalarına karşın, hesaplama biçimi açıkça ekonomi, çevre, teknik donanım, ritüeller, politik örgütlenme gibi faktörlerdeki değişimlere bağlıdır (Kıray, 1979: 131). Bu yüzden, tanıma dayalı ekonomilerde yaşayanların, ne özenli zaman ölçüm ve programlamasına ihtiyaç duyan bir sistemleri, ne de bunu sağlayan mekanik aletleri vardır. Endüstriyel olmayan toplumlarda, insan yaşamı birbirini tekrar eden süreçler içerir ve zaman hesabı konusunda, "doğa zamanı" temel araçları sağlar. İki bin yıl boyunca zamanı bir ilgi alanı edinen Çin felsefesi, döngüsel zaman anlayışına örnekler sunar. En eski metinlerde şöyle denmektedir: "Güneş göçünce ay gelir, ay göçünce güneş gelir. Güneşle ay birbirini zorlar ve ışık olur.

Soğuk gidince sıcak, sıcak gidince soğuk gelir. Soğukla sıcak birbirini izler ve yıl oluşur, göçen şey küçülür; gelen şey yayılır. Küçülenle yayılan birbirini etkiler, (insan eylemlerini) kolaylaştıran şeyleri üretir" (Sivin,1986: 151). Buna göre, zaman zıtların uyumlu değişimidir, kozmik sürecin temelinde zaman vardır, kozmik süreç ise insan düşünce ve eylemleri için bir kalıp sağlar.

Hindistan'da da değişik düşünce okullarının ortaya koyduğu döngüsel zaman felsefeleri, farklı düşünceler ortaya atmıştır. Brahmanca okula göre, zaman bağımsız bir varoluşa sahiptir; her yere yayılmıştır ve ne başı ne de sonu vardır. Zaman statik niteliktedir ve herhangi bir değişiklik ancak bu statikliğe göndermeyle ya da onunla bağlantılandırılmayla gerçekleşir (Sivin, 1986: 104). Budacı gelenekte ise, gerçeklik akışkandır. Hiçbir şey değişimden uzak kalamaz. Budacı evrende değişmeyen şey varolmuyor demektir. Jaina geleneği ise, aynılıkla farklılığı, kalıcılıkla değişimi uzlaştırmaya çalışır. Metafizik bir çoğulculuk kurar. Bu geleneklerin hepsinde, evrenin tekrarlanan bir yaratı olduğu ve çözülmeye tabi bulunduğu kabul edilmiştir (Balslev, 1986: 105-111).

Eski Çinliler, Yunanlar, Hintliler ya da hala geleneksel üretim koşullarında yaşayan halklar zamanı, mevsimden mevsime geçişle, gece ve gündüzün yer değiştirmesiyle, güneşin doğuşuna ve batışına, ekin ve hasat zamanına bakarak ölçtüler ve hala böyle yapmaya devam ediyorlar.

Doğa Zamanı Anlayışları

a- Döngüsel Zaman

Doğa zamanı genel olarak döngüselidir; yani birbirini tekrar eden olayları temel alan bir zaman anlayışıdır. Endüstriyel olmayan toplumlar, zamana döngüsellik atfederek, onun geri çevrilemezliğini hükümsüz kıldılar. Bu anlayışa göre, her şey, her an kendi başlangıcında yeniden başlar. Geçmiş, geleceğin bir ön biçimlenişinden ibarettir. Hiçbir olay geri

çevrilemez değildir. Zamanın, şeylerin oluşları üzerinde hiç bir nihai etkisi yoktur, çünkü kendisi de sürekli değişmektedir (Eliade, 1994: 92). Zamanın olayların gidişine bir etkisi olmayınca, ölçümü de gereksizleşir. Etiyopyalı Mursiler için zaman, ölçümü hakkında uyuşma varılabilen bir şeydir, inceden inceye hesaplanması gereken dışsal bir şey değildir. Mursiler yıllık döngüye "bergu" adını verirler ve "bergu"yu iki şekilde bölümlerler; ilk olarak yılın belli dönemleri için kullandıkları isimler vardır. Örneğin büyük yağmurların yağdığı, havanın çok sıcak olduğu zamanlar gibi. İkinci olarak yılın "yaşını" ayın durumuna göre belirlerler. Bir hilal halinden diğerine geçen zaman bir "ay döngüsü"dür. On iki ay döngüsünün her biri bir numara alır ve birtakım mevsimsel olaylara bağlanır. Böylece içinde bulunulan döngünün kaçınıcılığı olduğu konusunda önemli tartışmalar yaşanmaz. Son ay döngüsü ya bundan öncekidir, ya da sonraki (Friedman, 1990: 103).

b- "Somut" Zaman

Doğal zaman, genel olarak döngüsel olmaktan başka, batı kültüründeki zaman anlayışına göre "daha az soyut"tur. Geleneksel kültürler zaman bölümlenmelerini doğal olaylarla bağlantılandırırken, batı toplumları saat, saniye, hafta v.b. daha keyfi ama istikrarlı birimler kullanmakta, doğallıktan uzaklaşmaktadırlar. Bir kültürün hakim zaman anlayışı karmaşık gelenekler ve toplumun ekonomik yapısı ile ilgili olduğu için, Friedman'a göre geleneksel insanlar zaman sistemlerinin istikrarsızlığından rahatsız değillerdir. Bu yüzden geçmiş yılları isimlendirmez, numaralandırmazlar. O yıl, yalnızca gerçekleşmiş belli bir olayla anılır. Zamanın ölçülmesi, hemen hemen hiç girililmeyen bir uğraştır (110).

Zamanın "somut" niteliği, yerel dilde de izlenebilir. Dilin gelişimi kültürün gelişimine koşut olduğu için, bir dil geliştikçe soyut ya da genel ifadeleri o dil içinde ortaya koymak kolaylaşmaktadır. İlkel dillerde, ifadeler de somut ve özeldir (Corish, 1986: 69). Örneğin, Kuzey Gana'nın başlıca tarım

toplumu olan La Dagoo'da hafta altı günden oluşmaktadır ve günlerden her biri pazarın yer aldığı köyün adını almaktadır. "Gün" ve "pazar" adları aynıdır: "Daa"; haftalık döngünün adı ise basitçe "daar"dır. Yani "pazar" kelimesinin çoğulu, haftalık döngünün adıdır (Kıray, 1979: 132). Böylelikle, günlerin adı sadece pazarların toplandığı zamanı değil, kısa dönemli aktiviteleri de ölçmeye yaramaktadır. Eski Mısır dilinde de bizim kullandığımız zaman sözcüğü gibi, soyut ve kapsamlı bir sözcük bulunmazken, hepsi zamanla ilgili pek çok sözcük bulunuyordu. Bir yıldan daha büyük zaman birimleri için hiçbir kavram yoktu. O nedenle yıllar daha büyük birimler oluşturacak şekilde toplanmıyor sadece en büyük döngüyü oluşturmakla yetiniyor, her yıl bittikten sonra zaman yeniden başlıyordu. O bakımdan eski Mısır dilinde yıl "gençleşen" anlamına geliyordu. Yılları sayarken hep baştan başlanıyordu, örneğin yeni bir kralın tahta çıkışında sayım yeniden "bir"den başlıyordu (Assmann, 1994: 116).

Kültürlerin zaman anlayışlarını ayırt etmeye yarayan kavramlardan biri de "zaman ufku"dur. Bu kavram kültürlerin geleceği ve geçmişi değerlendirmelerinde önemli bir rol oynar. Zaman ufkunun genişliği belli bir toplumda insanların yaşam tarzlarıyla ilgilidir. Geleneksel toplumlarda zaman boştur, olaylar tarafından sıkıştırılmamaktadır. Burada zaman damgalanmış/mühürlenmiştir ve olayın zamana damgasını vurabilmesi için önemli olması gerekir. Örneğin Kenyalı Mbeereleler için 1920'de çekirge istilası bu olaydan sonra sünnet edilen tüm erkekleri, belli bir yaş grubu olarak isimlendirmelerinin bir aracı durumundadır (Friedman, 1990: 110).

Batı Zaman Anlayışı

Geleneksel toplumların algıladıkları zamanla bizim zamanımız arasındaki farklılık, Köroğlu'na göre, bu toplumlarda yaşanan zamanın organik, bütünlüklü bir

görünüm sergilemesinden ve insanların zamanı ve yaşamı algılayışlarının sorunsuz olmasından kaynaklanmaktadır (203). Çünkü bu toplumlarda, düşünce alanında mutlaklık hüküm sürmektedir.

Ölçülüp, sınırlanmadığı çağda zaman, semboller aracılığı ile algılandığı için, insanların zaman olarak algıladıkları şey, tekrara dayalı, karşıtların yer değiştirmesinden ibaretti (Borst, 1997: 11). Antik çağa gelince zaman, kısa ya da uzun sürelerin ayrımından çok, haftanın yedi gününün ortalama ritmi içinde yaşanıyordu (Borst, 1997: 19). Antik Yunanca'daki "zaman" sözcüğü de Homeros'un destanlarında soyut bir kavram olarak değil, "bir zaman aralığı" şeklinde somut olarak kavranır. Zaman gibi olguların soyutlaşması, önce bu olguların "tanrılara" dönüşmesiyle oldu. "Zaman tanrısı"nın ortaya çıkması, yani zamanın kişiselleşmesi, soyutlaşmanın ilk adlarından biriydi (Corish, 1986: 72-74). Çizgisel zamana damgasını vuran Hıristiyanlığın göstergelerinden biri olarak, katı biçimde uygulanan zaman dizgesine sahip olan manastırlar, bireyi tıpkı duvarları ile kuşatır gibi zaman içine hapsedti. Kilise, zamanın ölçülmesine katılan ve zamana göre düzenlenmiş bir yaşam tarzını dayatan ilk güç oldu (Zerzan, 2000: 52). Durağan, tutucu bir evrende zaman hesabı, sadece yüksek rahiplerin ve alimlerin gizli alanıydı. Zamanın basitçe ölçülmesinden ziyade hesaplanması, insana saygınlık kazandırıyor.

Zamanın döngüsel olarak algılanışı M.Ö. birinci yüzyılda ortaya çıkmıştı (Sivin, 1986: 169). Farklı zaman anlayışları - bölümleyici, ilerleyici, gerilemeci- döngüsel anlayışla rekabet halinde değildi; daha çok aynı fenomenin değişik boyutlarını ifade etmede kullanılıyordu.

Eski Sümer ya da Babil'de tanrı ve tanrıçalar toplumsal düzenin her aşamasında yer alıyorlar ve yönetime katılıyorlardı. Geçmiş insana ait bir kavram değildi. Üstelik bu eğreti bir geçmişti. Ne zaman olduğu bilinmezdi. Dünde olmuş olabilirdi, belki hala oluyordu. Bitmiş bir olay değildi (Çamuroğlu, 1993: 11).

Eski Yunan'da insani geçmiş edebi bir tür olarak tarih aracılığı ile hakkında bilgi edinilen bir zaman parçası iken, bu geçmişin, şimdi ve gelecek ile sürekli ve nedensel bir ilişkisi yoktu. Geçmiş, şimdi ve gelecek üçlemesi tamamen fiziksel içerikli zaman kesitleriydi. İnsani-toplumsal yaşam da aynı fiziksel zaman içinde geçmekteydi. Nasıl ki "kozmos" olarak doğada belli bir döngüsel düzen vardıysa, insani-toplumsal yaşamda da döngüsel bir düzen vardı. Wartenburg'a göre Yahudilik ve Hıristiyanlık, insani-toplumsal yaşama ilişkin olarak, Antikçağın tanımadığı yeni ve özel bir zaman anlayışı getirmiştir (aktaran Özlem, 1998: 22). Zamanın döngüsellikten sıyrılıp doğrusal olarak düşünülmesi ise, Tevrat'la birlikte başladı. Zaman artık kişisel değildi ve bir topluluğu -Yahudi topluluğunu- ilgilendirmekteydi (Çamuroğlu, 1993: 13; Debord, 1996: 78). Eski Ahit, evrenin ve insanın yaratılışını tek bir tanrıya bağlar. Bu tanrı yeryüzünde yaşayan kavimlerden birini, Yahudi kavmini kendi istencini gerçekleştirecek bir kavim olarak seçmiştir. Bu seçilmiş kavim tanrı tarafından sınanmaktadır ve gelecekte yine tanrı tarafından sınanacaktır. Bu kavmin geçmişte, şimdi ve gelecekte yapmış olduğu ve yapmakta bulunduğu ve yapacağı eylemler en sonunda tanrı tarafından ödüllendirilecek ya da cezalandırılacaktır (Özlem, 1998: 23). Needham'a göre, İbraniler zamana bir değer veren, zamanın olaylar kaydı içinde bir tanrı tecellisi, bir tezahür olarak gören ilk Batılılardı (2000: 88). Hıristiyanlık da Tevrat geleneğini aynen devraldı. Needham, doğrusal zaman düşüncesini Hıristiyan mitolojisindeki "sürekli doğrusal kurtarıcı süreç" fikrine bağlamakta, bu düşüncenin antik Yunan, Roma ve Hindistan'daki kaderci zaman anlayışına karşıtlık sergileme amacıyla olduğunu ileri sürmektedir (1986: 92). Hıristiyanlıkta bulunan, "hiçlikten varolup, ikinci doğuma kadar geçen süre" inancı, doğrusaldır. Dünya süreci "tek sahneli, tekrarı olmayan ilahi bir drama"dır. (Borst, 1997: 33). Jaques'a göre de Batı uygarlığı zaman yönelimli bir karakteristiğe sahiptir. Bu da zamanın mekansal (*spatial*) metaforlar aracılığıyla kavramsallaştırılmasıyla pekiştirilmiş olur (24).

geçmişe akıp gitmektedir. Bu bakımdan esasen olayların oluş anlarını zihinde mukayeseden doğan zamanın gerçekliği, andan ibarettir ve anların yani zamanın bölünmez cüzülerinin birbiri ardınca gelmesiyle ortaya çıkan bir daimiliktir. Nehir daima akmakta ve akan cüzüleri bir daha geri gelmezken, nehrin daimiliği bize nehrin varlığını anlatmaktadır. Kainat da her an mutlak varlıktan doğmakta ve doğan alem bir an içinde gene o varlığa kavuşmakta, böylece bütün alem bütün cüzüleriyle her an yeniden izafi bir varlıkla varolmaktadır (Gölpınarlı, 1999: 157).

Zaman İlerlerken...

Ortaçağ'a geldiğimizde, zaman ticari kavramların arasına katıldı. Paranın toplumsal ilişkilere ilerleyen ölçüde nüfuz etmesi, zamanın niteliğinde değişmelere neden oldu. Ortaçağ tüccarları, işlerin düzenli yürütülebilmesi için zamanın ölçümünde öyle temelli bir değişiklik yaptılar ki, bu adeta zamanın kendisinde bir değişimdi (Harvey, 1997: 257). Ustalar ve tüccarlar günlük hayatı çevreleyen yeni bir "kronolojik ağ" yarattı; bu ağın araçları, işçileri işe, tüccarları pazar yerine çağırın saat ve çanlardı. Bu araçlar sayesinde, zaman, tarımsal hayatın doğal/döngüsel ritminden kopuyor, farklılaşıyordu. Zamanın algısında oluşan değişiklik ve onun maddi ifadesi sınıf mücadeleleriyle bağlantısını korudu. Tarikatların dinsel disiplin kurabilmek amacıyla gerçekleştirdiği yenilikler, ironik bir biçimde doğmakta olan burjuvazi tarafından Ortaçağ kentlerinin halkını yeni ve son derecede laik bir emek disiplini doğrultusunda örgütlemenin ve disiplin altına almanın bir aracı olarak devralınıyordu.

Doğrusal, ilerlemeci zaman, batı kültürünün belirleyici unsurlarından biridir. Zaman ölçümü işi endüstriyel kapitalizmle birlikte yükselmişti. Ortaçağ'ın başlarında zaman döngüsü festivallerle bağlantılıydı; Azizler Günü, Noel v.b. Aynı zamanda mevsim döngülerinde yer alan festivallere bağlıydı. Kilise çanları insanların hayatını etkileyen ilk zaman aletleri arasındaydı. Mekanik duvar saatleri 13. yüzyılın kilise ve anıtlarında görüldü.

Bireylerin mülkiyetindeki saatler, 14. yüzyıl Avrupa'sında ortaya çıktı; bunlar genellikle yalnızca aristokratlara ya da çok zengin insanlara aitti (Hall, 1984: 129). Zamanı dakik ölçme 14. yüzyılda düşünülmüş olsa da 1657'de sarkacın bulunuşuna kadar dakika kolunun eklenmesini imkan verecek bir doğruluk sağlanamadı. 16. yüzyıla gelindiğinde çoğu şehirde hali vakti yerinde insanlara saat satan loncalar vardı. Saatlerin doğrulukları göreliydi çünkü, onlar sadece zamanı gösteriyorlardı. 17. ve 18. yüzyıllarda evrensel olarak, geçerli bir zamanı gösteren "evrensel saat" düşüncesi filizlendi ve saatlere saniye kolu 18. yüzyılda eklendi. Böylece günler, saatler ve dakikaların birbirinin yerine geçebilen, standart parçalara öncülük ettikleri çalışma süreçlerine dönüşmeleri sağlandı.

Moderni Kucaklayan Zaman

Lewis Mumford'un da gösterdiği gibi saat, hem teknikler, hem de insan alışkanlıkları üzerindeki etkisiyle, makine çağında merkezi önemdedir. Teknik olarak, saat insan yaşamında önemli yer edinen ilk otomatik makinadır. (aktaran Woodcock, 1996: 56). Saatin icadından önce yaygın kullanımda olan makinalar, insan ya da hayvanların kas gücü, su ya da rüzgar gibi dışsal ve güvenilir olmayan bir yapıya sahiptiler. Harvey, "her özgül üretim tarzı ya da toplumsal formasyon kendine özgü bir zaman pratikleri ve kavramlarını içerir" (230) derken, endüstriyel yaşam tarzına geçişte zamanın kullanımlarında da değişim olacağını belirtir. Bu anlamda saat, endüstrinin işlemesi için gerekli düzenlemeleri sağladı. Endüstri için geçerli olan yaşam düzenliliği ve sistemliliğini sağlayan saat, toplumsal yaşamda radikal dönüşümlere yol açtı.

Geliştirilen yeni fabrika sistemi, çok sayıda işçinin aynı mekanda ve aynı sürede çalışmasını koordine etti, yeni fabrika saati de işgücüne "insanlık dışı bir zaman disiplini" dayatarak, onları saat işleyişi zihniyeti ile donattı. Makinaların ritmi, çalışan insanları gittikçe hızlanan performans standartlarına uymaya

zorladı. İngiliz sanayi işçileri fabrika girişinde asılı olan saati kırdıklarında, öfkeleri, nefret ettikleri zaman makinasına yönelikti; bu makine hızlandırılmış çıktının kontrol edilmesine yardımcı oluyordu (Nowotny, 1994: 47). Makina, endüstriyel üretim hedefleri ve kar birikimi için, önceden mevcut olmayan imkanlar yarattı. Ama aynı zamanda, başka hiç bir şansı olmayan işçilerden, önceden gerekli olmayan bir uyum yeteneği bekliyordu. İşçiler, makinanın yaşayan bir uzantısı olarak ona bağlıydılar. Debord'a göre, burjuvazi geri dönüşsüz zamanı topluma tatmış ve dayatmıştır ancak toplumu bu zamanın kullanımından mahrum bırakmıştır. Zamanın toplumsal olarak belirmesi ve insan emeğinin bir ürünü olarak kabul edilmesi sınıflı bir toplumda ortaya çıkmıştır. Döngüsel zaman toplumunda kıtlık üzerine kurulan iktidar, sınıflı toplumda toplumsal zamanın örgütlenmesi ile ortaya çıkan *zamansal artı değere* de sahip çıkmıştır (74-83).

Elbette, batı endüstriyel kapitalizminin yükselişi, yalnızca saat-zamanının yaygınlaşmasıyla açıklanamasa da, ciddi olarak zaman ölçümü, zaman araçlarının gelişimi ve zaman-göziemli endüstricilik ilk olarak, girişimciliği ve kapitalizmin yükselişini besleyen, amaca yönelik güdülemeye önem veren Kuzey Avrupa ülkelerinde ortaya çıktı (Helman, 1987: 972). Zaman giderek bir verimlilik faktörü olarak algılanmaya başlayınca, ekonomi günümüze değin, zaman ekonomisi sorunlarıyla şekillendi. Geçmişin ve geleceğin, saatin tiktaklarıyla doğrusal biçimde düşünülmesi, kar oranı, faiz oranı, saat başı ücret ve kapitalist karar verme sürecini belirleyecek, öteki nicel etkinliklerin üzerinde de etkide bulundu. (Harvey, 1997: 283; Debord, 1996: 83).

İkonılaşan Zaman

20. yüzyıla gelindiğinde, kol, masa ve duvar saatleri herkesin ortak ikonu oldu. Zamana uyma, zamanı yakalama öylesi fetişleştirildi ki normal dakikaları gösteren saatlerin

yanında kronometreli saatlerde kullanıma girdi, "Yuppie" gibi figürlerde kendini cisimleştirdi. Onlar için 24 saat çok yetersizdi. Yine 20. yüzyılda zaman kontrolü, hayatın değişik alanlarına yayıldı; bilimin zamanı, kutsalın zamanı, evrenin zamanı, tarihin zamanı... Artık her şeyin bir zamanı vardı. Zaman, günümüzde giderek bireyselleşti. Oysa daha eski toplumlarda, bireyselleşmiş zamana ihtiyaç olduğunu gösteren herhangi bir işaret yoktur. Bu toplumlarda, cinsiyete, yaş gruplarına, işe, statüye ve güce göre yapılan sosyal ayrımlar olmasına rağmen, grubun ya da kabilenin sosyal zamanı, tüm üyeleri kapsamaktaydı (Nowotny, 1994: 37). Modern toplumlarda ise sosyal zaman, "yaşama zamanı" ve "çalışma zamanı" olarak bölündü. Zaman ölçümü ve zamanın tasarımı, eski toplumlarda görülen "yaşanan zaman"ı yıkmış, yerine "kavranan zaman"ı koymuştur. Çünkü zaman ölçümü, örgütlenmiş bir toplumun işidir, karmaşıklık düzeyi arttıkça, zamanın ölçeklenmesi inceler (Arslan, 1992: 41). En iyi ifadesini *time is money* (vakit nakittir) sözünde bulan zaman, endüstrileşmiş/modern toplumlarda bir "değer"dir. Geleneksel toplumlarda ise, zaman kıtlık/bolluk düzeyinde algılanmaz. Geleneksel toplumun üyeleri, özellikle endüstrileşmiş ülkelerin bireyleriyle karşılaştırıldığında, *boş zaman* sahibidirler (Nowotny, 1978: 329). Bu toplumlarda bugünden yarına bir değişme söz konusu olmadığı, insanların özelemleri, arzuları belirsiz bir geleceğe odaklandığı için zaman boldur. Bu bolluktan dolayı birey, günlük etkinliklerinde zamanı bölümlenmeye ihtiyaç hissetmemekte, kısa süreler algılanmadığı için davranışlar üzerinde etkisi kalmamaktadır. Bu toplumlarda, bizim sıklıkla duyduğumuz ya da söylediğimiz "yetişmek için yirmi dakikam var" türünde söyleyişlere yer yoktur. Oysa endüstrileşmiş toplumda zaman çok değerlidir ve geçmişte olduğundan çok daha kıt olarak düşünülmektedir. Adeta zamanın kıtlığı, paranın kıtlığı ile yer değiştirme sınırındadır. Üretim yapma isteği arttıkça, zaman kıtlaşmaktadır. Endüstrileşmemiş, geleneksel toplumlarda ise bu tip sorunlar yaşanmaz. Hayat döngüsel aktivitelerden

oluştugu için, bu aktiviteler bireyler tarafından değiştirilmediği sürece, elde edilen zaman ne azalır ne de artar. Modern insanların yaşadığı yoğunluk, süre kısıtlılığı, randevu defterleri, bireylerin dünya görüşünün ve kimlik duygusunun oluşumuna katkıda bulunan etmenler arasındadır. Bu anlamda modern yaşam "aylaklığa övgü"ler yağdırmaz. Zamanın kullanımında toplumsal kurallara uymama, başarı ölçütlerinin dışındadır. Modern toplumda ölçüt haline getirilen başarı, zamanın kullanımında maharet sahibi olunmasını zorunlu kılar.

Monokronik Zaman-Polikronik Zaman

Zamansal pratikler hangi toplumda olursa olsun, bir çok karmaşıklık ve incelik içerir. Bu pratikler toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi ve dönüşüm süreçleriyle yakından ilgilidir. Toplumsal değişimin tarihi, zaman anlayışındaki değişimleri izleyerek kavranabilir.

Zamanı algılama ve kullanımına göre Hall, kompleks toplumlarda kullanılan zamanlar arasında ikili bir ayrım tablosu sunar. Bunlar Amerika ve Kuzey Avrupa'da geçerli olan "monokronik zaman" ile Akdeniz modeli de denebilecek olan "polikronik zaman"dır (aktaran Samovar ve Porter, 1981: 333). "Tek zamanda tek iş"in yapılması esasına dayalı olan "monokronik" kültürlerle, "tek zamanda çok iş"in yapıldığı "polikronik" kültürler zamanın kullanımına ilişkin bir çok farklılıklar barındırırlar ve bu farklılıklar her kültürün içine sinmiştir. Polikronik kültürlerde zaman, monokronik kültürlerde olduğu gibi kıt değildir. Randevu vakitleri açısından aceleci davranmazlar; birkaç randevuyu aynı ana vermek, olağan davranışlar arasındadır (Mead, 1990: 146).

Polikronik toplumlarda, zaman sadece bir referans noktasıdır Saunders'in araştırmasının bulgularına göre, Amerika'da, İngilizce konuşanlar ile İspanyolca konuşanlar arasında zamanı değerlendirme açısından büyük davranış

farklılığı vardır. İspanyol Amerika'luların dilsel ifadelerinde gelecek endişesi yoktur; İngilizler'in saati koşar, İspanyolların saati ise yürür. Eğer zaman hızla geçiyorsa, İngiliz bunu "zaman geçiyor, acele etmeliyiz" biçiminde ifade eder; İspanyollar ise zamana karşı aceleci davranmazlar. (aktaran Maxwell, 1971: 49). Aynı şekilde, polikronik kültür örneği olan Mısır'da, bir kimsenin alışverişe gitmesi her durumda bir şeyler satın alma anlamında değildir; ziyaret etmek, dükkan sahibi ve diğer müşterilerle sohbet etmek bazen temel amaçtır. Bu "ziyaret" in sonunda, istenen malın satın alınıp alınmaması çok önemli değildir (Abou-Zeid, 1979: 120).

Polikronik kültürlerde, zaman "an merkezli" (*present-oriented*) dir; bunun sonucu, uzun dönemli planlar yapılamaz. Polikronik zamana sahip olan Araplarda (ve Türkiye'de de) sıklıkla kullanılan *inşallah* sözü, "an merkezli" davranışın bir göstergesidir. Geleceğin tanrının iradesiyle belirlendiği bu toplumlarda, yazgıcılık, iş yaşamı dahil ulusun yaşam biçimine sinmiştir (Feghali, 1997: 366). Polikronik kültürlerde, programlama zamanının kullanılması çok önemli değildir ve bu kültürlerde işin tamamlanması için son tarih ya yoktur, ya da son tarihin uygulanma olasılığı düşüktür (Mead, 1990: 147).

Zaman, polikronik kültürlerde monokronik kültürlerde olduğu gibi fetişleştirilmediği için, geleceğe hizmet anlamında düzen ve sıra yoktur. Bu durum özellikle bürokratik işlerde oldukça belirgindir. Ayrıca polikronik bürokrasinin temelinde kişisel ilişkiler önemli rol oynar. Monokronik kültürlerde birey, temsil ettiği kurumdandan daha önemli olduğu için, bir işi tamamlamadan önce geçmesi gereken tanışma zamanı uzar (Mead, 1990: 147). Bir bakıma, bu kültürlerde kişisel güven, kurumsal güvenin önüne geçmiştir.

Polikronik kültür içinde sorunlar durağanmış gibi görülür; hiç bir şey katı değildir; özellikle gelecekle ilgili planlar, hatta önemli planlar bile uygulama anında değişebilir (Samovar ve Porter, 1981: 334). Zaman, saate bağlı ve kıt değildir.¹

¹ Edward Said Şarkiyatçılık adlı kitabında, Batılı olmayan kültürlerle dair Batılı temsillerden söz eder. Said, bu disiplinin Avrupa'nın Yakın Doğu'ya nüfuz edilişi sırasında yaratıldığını ve filoloji, antropoloji, tarih, felsefe, arkeoloji tarafından desteklendiğini gösterir. Avrupa kökenli yazılanın, Avrupa ile onun "ötekiler" i arasında bir ikilik yarattığını ve bu ikiliğin hem Avrupa kültürünün yaratılmasında, hem de Avrupa'nın başka ülkeler üzerinde kurduğu hegemonyanın sürdürülmesi ve genişletilmesinde merkezi bir yer tuttuğunu savunur. Said'e göre, bütün kültürler, ham gerçekliğe birtakım düzeltmeler yükler, gerçekliği gelişigüzel nesnelere bilgi birimlerine çevirir. Kültürler başka kültürleri oldukları gibi değil, -almayanın lehine olmak üzere- bu kültürlere bütünsel dönüşümler dayatma eğilimini her zaman göstermiştir. Bu anlamda zaman kavranının da, polikronik ve monokronik olarak değerlendirilmesinin, Avrupalı bakış açısını yansıtabileceğine ilişkin bir kuşkunun akılda tutulması faydalı olacaktır.

Vakit Nakittir...

Monokronik zaman, batı zamanıdır. Bu çeşit zaman, geleceğin içinde saklı olduğu bir kurdele ya da yol gibidir; bu yol işleve göre bölünmüştür (Hall, 1973: 6). Batılılar her olay ya da olgunun bir başlangıcı ve sonu olduğuna inanırlar. Tüm sosyal yaşam, programlar ve randevular tarafından hakimiyet altına alınmıştır. Randevu zamanına uymada dakiklik esastır (Mead, 1990: 146). Zaman işlevlere göre ayrılmıştır; ayrılan her bölüm verimlilikle, sosyal etkileşimle ya da değerli deneyimlerle doldurulur. Herkes boşa gitmesin, harcanmasın diye her dakikasını değerlendirmelidir. Görevler, programlar, prosedürler aracılığı ile, en kısa zamanda en çok işi başarmak esastır. Bu yüzden iş kararlaştırıldığı zamanda biter; programlama zamanına sıkı sıkıya uyulur (Mead, 1990: 147). Programlama sayesinde, tek zamanda tek iş yapmak mümkün olur; işlevler ve öncelikler arasında tercih yapıp, önemli sorunlar öncelikli olarak halledilir, önemsizler sonraya bırakılır (Samovar ve Porter, 1991: 334).

Amerika'da, zaman bir mal gibi değerlendirilir, ancak bu durum "şimdiki zaman" için geçerlidir. Geçmiş değersizdir, gelecek ise ancak şimdiki zamandan daha iyi olanaklar barındırması açısından ilginçtir. Monokronik kültürler için gelecek "öngörülebilir" niteliktedir; "uzun zaman" ifadesi, on ya da yirmi yılı, ya da iki günü ifade eder; her durumda, belirlenmiş bir süredir. Polikronik olan Güney Asyalılar için ise, bu kavram binlerce yılı, bazan da sonsuzluğu ifade edebilir (Hall, 1973: 7).

Fraser'ın ifade ettiği gibi, monokronik kültürlerde, halk söyleminde zaman "harcanan", "kullanılan", "kazanılan", "tasarruf edilen" bir şeydir; "boş", "artan", "kalan", hatta "fazladan kullanılan" zamandan söz edilebilir. Para ve mallar belli bir zaman "harcayarak" alınabilir. Endüstride ve ekonominin diğer alanlarında zaman, emek, ücretler ve verimlilik birbirine bağlıdır; önemli olan, kar marjını maksimize etmek için, daha az zamanda daha çok üretmektir (Helman,

1987: 973). Bu yüzden, monokronik insanlar tartışmalara ayrılan zamanı oldukça kısaltmakta, çözüme yönelik düşünmektedirler. Bunun yanı sıra, temsil edilen firmaların güvenilirlik düzeyi arttıkça, tanışma ve iş yapma süreleri kısalarak zamandan tasarruf edilmektedir (Mead, 1990: 147-148). Bu anlamda monokronik zaman algısına sahip bireyler için zaman aşılması, altedilmesi, yetişilmesi gereken bir heyuladır, stres kaynağı bir düşmandır.

Heidegger'e göre zaman, varlığa ilişkin her türlü anlama ve açıklama ufku olarak otantik biçimde kavranılması ve aydınlatılması gerekecek kadar önemli bir boyuttur (aktaran Bilgin, 1991: 70). Buna ilişkin olarak belirli bir kültürdeki zaman anlayışı zamanın kavranması, geçmişin, anın ve geleceğin anlamı, zamanın bölünmesi, algılanması, öngörülmesi ve zamana egemen olma boyutları açısından değerlendirmede önemli bir adımdır. Zamanın evrilişi, toplumlar açısından farklılık gösterse de, her toplum kendi özgül ekonomik, kültürel ve siyasal yaşamınca belirlenen zaman anlayışına sahiptir. Farklı olma, "öteki"leştirme anlamında diğerini kendinden aşağı görme, kendi üstünlüğünü diğerine göre tanımlama eğilimine yol açtığında, zenginlik aracı olma özelliğini yitirir. Bu açıdan zaman kavramı da farklı kültürler için farklı anlamlara sahiptir. Farklı olanın zenginlik olduğu bilindiği takdirde, zamanı değerlendirmemiz tek boyutlu olmaktan kurtulacaktır.

Kaynakça

- Abou-Zeid, Ahmed M. (1979). "The Concept of Time in Peasant Society." *Time And The Sciences*. France: Unesco:119-128.
- Arslan, Hakan C. (1992). *Zamanın Kültürleri*. İstanbul: Ağaç Yayınları.
- Assman, Jan (1994). "Eski Mısır Düşüncesinde Zaman'ın İkiyüzlülüğü." *Zaman Nasıl İçimizde Niçin Dışımızda*. Yılmaz Öner (der. ve çev.) içinde. İstanbul: Evrensel Kültür Kitaplığı.116-131.
- Balslev, Anindita Niyagi (1986). "Reflections on Time in Indian Philosophy: With Comments on So-Called Cyclic Time." *Time, Science and Society in China and the West*. J. T. Fraser et. al. (der.) içinde. Amsherst: The University of Massachusetts Press. 104-112.

- Bilgin, Nuri (1991). *Eşya ve İnsan*. Ankara: Gündoğın Yayınları.
- Borst, Arno (1997). *Computus: Avrupa Tarihinde Zaman ve Sayı*. Çev., Zehra Aksu Yılmaz. Ankara: Dost.
- Corish, Denis (1986). "The Emergence of Time: A Study in the Origins of Western Thought." *Time, Science and Society in China and the West*. J. T. Fraser et. al. (der.) içinde. Amsherst: The University of Massachusetts Press. 69-78.
- Çamuroğlu, Reha (1993). *Dönüyorlu: Bektaşilikte Zaman Kavramı*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Debord, Guy (1996). *Gösteri Toplumu ve Yorumlar*. Çev., Ayşe Ekmekçi ve Okşan Taşkent. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eliade, Mircea (1994). *Ebedî Dönüş Mitosu*. Çev., Ümit Altuğ. Ankara: İmge Yayınları.
- Elias, Norbert (2000). *Zaman Üzerine*. Çev., Veysel Atayman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Friedman, William (1990). *About Time: Inventing the Fourth Dimensions*. London.: Sage Publications.
- Giddens, Antony (1994). *Modernliğin Sonuçları*. Çev., E. Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı.
- Hall, Edward (1973). *The Silent Language*. NewYork: Doubleday & Anchor Book.
- Hall, Edward (1984). *The Dance of Life: The Other Dimensions of Time*. NewYork: Anchor Press.
- Gölpınarlı, Abdülkadir (1999). *Mevlana Celaleddin Hayatı, Eserleri, Felsefesi*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Güler, İlhami (2001). "İslam Toplularında Tarih Bilinci Neden Zayıf?" *Tezkire* 21 (Haziran-Temmuz): 87-110.
- Harvey, David (1997). *Postmodern Durum*. Çev., Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları.
- Helman, Cecil G. (1987). "Heart Disease and the Cultural Construction of Time: The Type A Behaviour Pattern As A Western Culture-Bound Syndrome." *Social Science Medical* 25 (9): 969-979.
- Jaques Elliott (1982). *The Form of Time*. London: Heinemann.
- Kıray, Mübeccel (1979). "The Concept of Time in Rural Societies". *Time and Sciences At the Crossroad of Cultures*. France: Unesco. 129-142.
- Köroğlu, Erol (1997). "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Zaman Anlayışı." *Coğito* 11: Zaman 12'ye 1 Var: 201-222.
- Lawrence, Nathaniel (1986) "The Origins of Time." *Time, Science and Society in China and the West*. İçinde J. T. Fraser et. al. (der.) içinde. Amsherst: The University of Massachusetts Press. 23-38.
- Maxwell, Robert C. (1971). "Antropological Perspectives." *Future of Time Man's Temporal Environment*. Henry Yaker Osmond ve Trances Check (der) içinde. Garden City- Newyork: Doubleday Company Inch. 1-71.
- Mead, Richard (1990). *Cross Cultural Studies*. Chiester- Newyork: John Wiley&Sons.
- Navarro, John Gabriel (1967). *Clocks, Calendars and Carrausels*. New York: Doubleday& Company Inc. Garden City.
- Needham, Joseph (1986). "Time and Knowledge in China", *Time, Science and Society in China and the West*. J. T. Fraser et. al. (der.) içinde. Amsherst: The University of Massachusetts Press.
- Needham, Joseph (2000). *Dođulu İnsan ve Zaman Beşeri Hukuk ve Tabiat Kanunları*. Çev., Necdet Özberk. İstanbul: İz Yayınları.
- Nowotny, Helga (1975). "Time Structuring and Time Measurement: On The Interrelation Between Timekeepers and Social Time." *The Study of Time* II. J. T. Fraser ve N. Lawrence (der) içinde. Berlin, Heidelberg, New York : Springer-Verlag. 326-342.
- Nowotny, Helga (1994). *Time: The Modern and Postmodern Experience*. İng. Çev., Neville Plaice. Cambridge: Polity Press.
- Özlem, Doğan (1998). *Tarih Felsefesi*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Pöppel, Ernst (1994). "Yaşanan Zaman ve Genelde Zaman." *Zaman Nasıl İçimizde Niçin Dışımızda*. Yılmaz Öner (der. ve çev.) içinde. İstanbul: Evrensel Kültür Kitaplığı. 25-40.
- Rawlence, C. (1985). "Clock Time." *About Time*. C. Lawrence (der.) içinde. London: Cape.
- Schreiber, Jean-Louis Servan (1989). *Zamanın Kullanma Sanatı*. Çev., İstendiyar Açıkgöz. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Said, Edward (1999). *Şarkiyatçılık*. Çev., Berna Ülner. İstanbul: Metis Yayınları.
- Samovar, Larry A. ve Richard E. Porter (1981). *Intercultural Communication: A Reader*. Belmont, California: Wadsworth.
- Sivin, N. (1986). "On the Limits of Empirical Knowledge in the Traditional Chinese Sciences." *Time, Science and Society in China and the West*. J. T. Fraser et. al. (der.) içinde. Amsherst: The University of Massachusetts Press. 151-169.
- Whorf, Benjamin (1997). "Amerika Yerlülerinin Bir Evren Modeli." *Coğito* 11: Zaman 12'ye 1 Var: 101-108.
- Zierzan, John (2000). *Gelecekteki İlkel*. Çev., Cemal Atilla. İstanbul: Kaos Yayınları.
- Woodcock, George (1986). "Saatın Tiranlığı" Çev., Handan Tayyar. *Birikim* 86-87 (Haziran-Temmuz): 55-57.